

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

*Բանայի բառեր – բնականուն, բնականունների դասակարգում, հայկական երկրա-
ծին բնականուններ, հայկական մարդածին բնականուններ*

Տեղանվանագիտության մեջ բնականունների քննությունն առավել քան կարևոր է և հրատապ, որովհետև բնակավայրերի անվանակոչման սկզբունքները, դրանց տարածված կաղապարները բացահայտում են լեզուների և դրանք կրող հանրությունների աշխարհընկալման և մտածողության ընդհանրություններն ու տարբերությունները տարբեր ժամանակներում և աշխարհագրական տարածքներում: Բացի այդ՝ տեղանունների բառագանձի հարստացման և տեղաշարժերի հիմնական ուղղությունը նոր բնականունների առաջացումն է, կամ նախկինում եղածների փոխարինումը նոր անվանումներով: Արդեն առկա բնականունները տարբեր արտալեզվական և լեզվական պատճառներով կարող են դուրս մղվել գործուն բառապաշարից, դառնալ յուրօրինակ հնաբառեր: Նման երևույթ լեռնանունների և ջրանունների դեպքում գրեթե չի կատարվում: Ֆիզիկաաշխարհագրական միավորների անունները հաստատունության մեծ ներուժ ունեն, ուստի մի անգամ ստեղծվելով՝ դրանք շարունակում են իրենց գոյությունը հազարամյակներ շարունակ: Պետք է ընդունել նաև այն իրողությունը, որ աշխարհում վաղուց արդեն նոր լեռներ, ջրային միավորներ չեն առաջանում, և դրա հավանականությունը չափազանց փոքր է, ստեղծվածներն էլ վաղուց ի վեր անվանակոչվել են: Իսկ բնականունները պարբերաբար թարմացվում են, որովհետև մարդն ընդլայնում է իր գոյության կենսական տարածքները, դրանք անվանելու անհրաժեշտությունը մշտական է, համենայն դեպս այնքան ժամանակ, որքան սահմանված է մարդկության համար: Անշուշտ բնականունների և մնացյալ տեղանունների միջև անխախտ պարհսպներ չկան. դրանք փոխներթափանցման մեջ են: Հովհ. Կարազյոզյանն իր «Մեպագիր տեղանուններ» աշխատության մեջ բերում է բազմաթիվ օրինակներ հնարավոր տարբեր անցումների՝ ցեղանունից քաղաքանուն, գործրինակ՝ *Լոռի, Շաքի, Վեդի*, երկրանունից քաղաքանուն՝ *Բջնի, Գառնի, Գորիս, Ջերմուկ, Միսիսան*, դիցանուններից քաղաքանուն՝ *Հաղրութ, Մաղարթ, Մղարթ* և այլն: Այս առումով ուշագրավ է *Գորիս* անվան կապը Ռուսա Ա-ի (735-713) Շովինարի ժայռափոր արձանագրության մեջ թվարկված 19 երկրներից 4-րդ շարքի 2-րդ տեղում հիշատակված *Գուրիս* անվան հետ. ուրարտերենում *n*-ի փոխարեն

ու սեպագիրը հաճախ է կիրառվում, ուստի եղել է *Գորիս*, իսկ իս>ի անցումով՝ *Գորի* ձևը, որի հոգնակի ուղղականը կլինի՝ *Գորիք*, հայցականը՝ *Գորիս*: *Միսիան*-ը բխեցվում է Արգիշտի Բ թագավորի Խորխոռոյան արձանագրության մեջ առկա *Օիծիանի* երկրանունից, *Ջերմուկ*-ը կապում է Ռուսա Ա-ի նույն Ծովինարի արձանագրության մեջ թվարկված 6-րդ շարքի 2-րդ երկրի անվան հետ՝ *Երիա>Եռիա*, որտեղից *են* արմատն է երևում, ժամանակի ընթացքում փոխարինված *ջերմ* արմատով¹:

Բնականունների մեջ առավել հաճախ են հանդիպում ժողովրդանունները, այսինքն՝ դրանք էթնոտեղանուն դառնալու ավելի մեծ հավանականություն ունեն, քան ֆիզիկական աշխարհի միավորների անվանումները, որովհետև բնակիչների էթնիկական պատկանելությունը բնակավայրի հիմնադրման դեպքում հաճախ վճռորոշ նշանակություն է ձեռք բերում և անգամ տարբերակման հիմք է դառնում: Ընդունված է այն տեսակետը, ըստ որի՝ նման տեղանուններ ծագում են տարբեր էթնիկական խմբերի բնակության հատման վայրերում, այսինքն՝ պետական կազմավորումների սահմաններում կամ խառը բնակության շրջաններում, որտեղ խիստ կարևոր է շեշտել որևէ ազգային խմբին տվյալ բնակատեղի պատկանելությունը: Այս երևույթն այսօր էլ առկա է տարբեր ժողովուրդների արդի տեղանվանացանկերում, օրինակ՝ *Հայաստանի Հանրապետությունում* ունենք *Դվին Ասորական, Լեզգու Ճոճկան, Քրդեր, Թուրքի տափեր, Հայի տափեր, Մեծ Հայաբերդ, Փոքր Հայաբերդ, Հոռոմաբերդ, Գնչուի գյուղ, Ռուսի շեն* և համանման այլ գյուղանուններ ու մանրատեղանուններ:

Այս կապակցությամբ անդրադառնանք մի հետաքրքիր երևույթի ևս. բացի իրական էթնոտեղանուններից, որոնք այսպես թե այնպես առնչվում են տվյալ տարածքի ժողովրդագրական պատկերի հետ, պետք է տարբերել թվացյալ կամ կեղծ էթնոտեղանունները, որոնք առաջացել են ազգանուններից, անուններից և մականուններից: Որոշ տեղանվանագետներ առաջարկում են անգամ տարբերակել մետաէթնոտեղանունները, որոնք ոչ թե տվյալ տարածքում անվանվող ժողովրդի բնակության արտահայտությունն են, այլ պայմանականորեն ասած՝ տեղանվանական փոխաբերության արգասիք են²:

Մետաէթնոտեղանունները ծագում են ժողովրդանունների վերաիմաստավորման հետևանքով՝ վերածելով դրանք հասարակ անունների, որոնք արտացոլում են որոշակի ազգային հանրույթի՝ անվանողի կողմից ամենաբնութագրական համարվող հատկանիշները: Օրինակ՝ Բելառուսում կան

¹ Տե՛ս **Յ. Կարազեռզեան**, Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 135-152:

² Տե՛ս **А. Ф. Роголев**, К вопросу о методике историко-лингвистического анализа этнотопонимов, Этническая топонимика, Сборник статей, М., 1987, с. 29-30, **ИвЛ. Л. Трубе, Н. Я. Макарычева**, Этноним корел в топонимии Горьковской области, сборник «Ономастика Поволжья», I, Ульяновск, 1969, с. 277:

մագուր հիմքով տեղանուններ, իսկ *մագուր* անվամբ 19-րդ դարում այստեղ հայտնի էին լեհերը, բայց այդ բառը հետագայում ձեռք է բերել ոչ էթնիկական այլ իմաստ՝ «մարդ, որը շրջում է չլվացված, կեղտոտ դեմքով, ի բնե թուխ է»: Նման օրինակներ մենք ունենք նաև հայ իրականության մեջ, այսպես՝ *թուրք* ժողովրդանունը մեզանում նշանակում է նաև «վայրի, դաժան», ուստի *Թուրքի գյուղ* տեղանվան մեջ այն նշանակում է ոչ թե գյուղ, որտեղ ապրել են թուրքերը, այլ դաժան, վտանգավոր բնակիչներով հայտնի գյուղ, *Քրդի գյուղը* անվանումը կարող է ոչ մի կապ չունենալ քուրդ բնակչության հետ, այլ նշանակել բռի, կոպիտ, անկիրթ մարդկանց բնակավայր, որովհետև *քուրդ* բառն ունի նաև այդ իմաստները: Կամ Երևանում հայտնի ոչ պաշտոնական *Բանգլադեշ* մանրատեղանունը ոչ մի կապ չունի իրական Բանգլադեշի հետ, այլ նշանակում է հեռավոր, կորած-մոլորած, ինչպիսին է այդ երկիրը մեր անվանադիրների ընկալմամբ: Նույն սկզբունքով՝ Կոտայքի մարզում առկա *Հնդուձորը* հնդիկ ժողովրդի հետ առնչություն չունի, այլ դարձյալ հեռավոր, կենտրոնից կտրված իմաստն ամրագրող մանրատեղանուն է:

Կարծում ենք, սակայն, այս ոճական-իմաստային տարբերակումն այնքան էլ էական չէ տեղանունների հիմնական դասակարգման ընթացքում, ուստի մետատեղանուններն առաջին մակարդակում հանգիստ միավորվում են կեղծ կամ թվացյալ էթնոտեղանունների հետ, որոնք նշանակում են անձնանունների կամ դրանց հարաբերակից, երբեմն նաև պարզապես համահունչ կամ վերաիմաստավորված հիմքերից առաջացած բոլոր տեղանունները: Այս խմբի տեղանունները չեն կարող աղբյուր ծառայել պատմական կամ էթնոլեզվաբանական հետազոտությունների դեպքում:

Տեղանունների դասակարգման մեջ բնականուն էգրույթն այսպիսով տարողունակ է, ունի ենթատեսակներ: Այն միավորում է մարդկային բնակչության ցանկացած վայրի անվանումները՝ երկիր, գյուղ, շեն, ավան, քաղաք, մարզ կամ վարչատարածքային այլ միավորի անվանում: Թեև երկրանունները կամ պետությունների անվանումները որպես կանոն առանձնանում են բուն բնականուններից, որովհետև դրանք հիմնականում ծագում են ժողովրդանուններից (էթնոնիմ), որոնց գումարվում է հավաքականակերտ կամ հոգնակերտ որևէ ածանց: Երկրանունները, ինչպես և լեռնանուններն ու ջրանունները կայունացել են: Աշխարհի ազգային-պետական քարտեզն արդեն գծված է, սահմանված, և հնարավոր փոփոխությունների հավանականությունը չնչին է: Նոր ազգերի ստեղծման ժամանակը կարծես անդարձ անցել է, իսկ ստեղծվող նոր պետական միավորումները սովորաբար ստանում են արդեն շրջանառության մեջ գտնվող հին անուններ, ինչպես եղավ, օրինակ, Հարավսլավիայի տրոհման դեպքում, երբ այս համադաշնության միավորները պարզապես անջատվեցին՝ դառնալով ինքնանկախ պետություններ՝ *Սերբիա*, *Բոսնիա*, *Չեռնոգորիա*, *Խորվաթիա*, *Մակեդոնիա*, *Սլովենիա*: Այս երկրանուններն արդեն մի քանի դար վկայված էին: Այսպիսով, տեղանունների համակարգում նորակազմություններ և նորաբանություններ կա-

րող են առաջանալ միայն բնականուճների և, իհարկե, մանրատեղանուճների դեպքում:

Մանրատեղանուճները՝ քաղաքային, գյուղական համայնքների, փողոցների, հրապարակների, նրբանցքների և նմանատիպ այլ միավորների անվանումները, իրենց կառուցվածքով և բնույթով շատ չեն տարբերվում խոշոր բնականուճներից: Ի վերջո, քաղաքները ծագում են գյուղերից և ավաններից: Խոշոր քաղաքների մերձակա շեներն ու բնակավայրերն աստիճանաբար միաձուլվում են և մտնում ավելի մեծ վարչատարածքային միավորի կազմի մեջ, իսկ դրանց անունները դառնում են քաղաքային թաղամասերի անուններ, գորօրինակ՝ Երևանի դեպքում *Առինջը, Քանաքեռը, Շենգավիթը, Վարդաշենը*: Ազգային իղձերը և չլուծված տարածքային խնդիրները ևս կարող են քաղաքանուններից մանրատեղանունների առաջացման պատճառ դառնալ: Այս երևույթը հատկապես նկատելի է հայ տեղանվանացանկում: Թուրքիայի կողմից բռնազավթված Արևմտյան և Կիլիկյան Հայաստանի մեզ համար կորուսյալ բնակավայրերի անունները դեռ խորհրդային ժամանակներում դարձան հախուռն կառուցվող Երևանի, Գյումրիի, Վանաձորի թաղամասերի անուններ՝ *Մալաթիա, Սեբաստիա, Կիլիկիա, Ջեյթուն, Մարաշ, Տարոն, Մուշ, Ադանա*: Ակնհայտ է, որ թե՛ խոշոր, թե՛ փոքր բնականուճներն ինքնին ավելի փոփոխական են, քան մնացյալ տեղանունները, որովհետև առավել կախված են մարդկային գործունից, մարդաստեղծ են՝ ի տարբերություն աշխարհագրական միավորների, որոնք մարդային կենսագործունեության արդյունք չեն: Աստուծո կամ բնության կամքի դրսևորումներ են, որն էլ մոտ է հավերժին, իսկ մարդկային կենսագործունեությունը միշտ էլ սահմանափակված է ժամանակի գործոնով: Բայց եթե որևէ ազգային հանրույթ ստեղծում է բնականուճ կամ այն ժառանգություն է ստանում իր տարածքի հնաբնակներից, որոնք ձուլվել են իր զարմի մեջ, ապա ամեն կերպ փորձում է այդ լեզվական կառույցը կիրառության մեջ պահել, չկորցնել, որովհետև դիտում է այն որպես իր ազգային ժառանգություն, հոգևոր, անգամ նյութական մշակույթի բաղադրիչ: Այստեղից էլ բխում է ազգային կնիք կրող բնականուճների երկակի բնույթը. դրանք մասամբ փոփոխական են, որովհետև այդպես անվանվող բնակավայրերը կարող են անհետանալ, կործանվել, վերանվանվել, բայց մասամբ նաև կայուն են, քանի որ շարունակում են նշանակել նորաստեղծ այլ բնակավայրեր:

Բնականուճները փաստորեն ինչ-որ առումով նման են անձնանուններին, որոնք միշտ շրջանառության մեջ են, ունեն անվանողական գործառույթ և կազմում են տեղանվանական յուրօրինակ հիմնական բառֆոնդը:

Բնակավայրերի անվանադրման սկզբունքները բազմազան են. դրանց կազմում որպես հնարավոր բաղադրիչ կարող են ներառվել ինչպես ժողովրդանունները կամ դյուցազնանունները, անձնանունները, այնպես էլ լեզվի ընդհանուր բառապաշարի բազմաթիվ այլ միավորներ, ինչպես՝ շրջապատող աշխարհի և բնության միավորների անվանումները, կենդանանուն-

ները, բուսանունները, գունանունները, մարդկային կենսագործունեության արդյունք երևույթների անվանումները և այլք: Այսինքն՝ բուն բնականունների քննությունն առնչվում է լեզվի բառապաշարի տարբեր շերտերի հետ: Ընդ որում, բնականվան բաղադրիչ դառնալու ընթացքում սովորական բառն անցնում է իմաստափոխության յուրօրինակ ճանապարհ՝ վերածվելով տեղանվանական ավանդույթի բաղադրիչի: Ա. Մուպերանսկայան, անդրադառնալով տեղանվանական ավանդույթ հասկացությանը, գրում է. «Բնակավայրերի անունները գրեթե երբեք անմիջաբար չեն կազմվում հասարակ անուններից..., նրանց և ելակետային հասարակ անունների միջև երկարատև տեղանվանական ավանդույթն է: Այս ավանդույթի համաձայն՝ բնական ճանապարհով տեղանվանական համակարգերի կայացման ընթացքում հասարակ անվան և բնակավայրի անվանման միջև կա՛մ ֆիզիկաաշխարհագրական միավորի անունն է, որի մերձակայքում ձևավորվել է ավանը, կա՛մ անունը, հայրանունն այն մարդու, որն ամենասերտն է կապված այդ օբյեկտի հետ (տեղը, հիմնադիր առաջին բնակիչը)»¹: Այս հիմնավորմամբ տեղանվանագիտության մեջ ընդունված է տարբերակել երկու տիպի բնականուններ՝ 1. բնական-աշխարհագրական բնույթի՝ գեոգեն կամ երկրածին և 2. պատմամշակութային բնույթի՝ անտրոպոգեն կամ մարդածին բնականուններ: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ պատմության ընթացքում ձևավորում է բնականունների անվանակոչման իր ավանդույթները, որոնք սերտորեն առնչվում են տվյալ ժողովրդի աշխարհընկալման հետ. անվանակոչումն ազգային ինքնության դրսևորումներից մեկն է: Այս տեսանկյունից, մեր համոզմամբ, պետք է տարբերակում կատարել նաև խոշոր և փոքր բնականունների պարագայում, պայմանականորեն ասած՝ քաղաքանունների և գյուղանունների միջև հստակ սահմանագիծ է անցնում: Փոքր բնակավայրերի անվանակոչման դեպքում որոշիչ գործոն է տեղանքն իր աշխարհագրական բնութագրիչներով, այսինքն՝ գյուղանունները երկրածին են, փոքր բնակավայրերի անվանումներում աստվածների կամ արքաների և իշխանների գործոնն այդքան վճռորոշ չէր: Փոքր բնականուններն անվանակոչվում էին հիմնականում ըստ իրենց աշխարհագրական տեղադրության և վերջինիս շրջակա բուսական և կենդանական աշխարհի բնութագրերի՝ **Աղնջաձոր, Գետափ, Եղեգիս, Քարագլուխ, Մեծամոր, Խնածախ, Գլաձոր, Ագարակաձոր** և այլն: Այս տեսանկյունից **Կիրովականի** անվանափոխությունը **Վանաձորի** հաջող տարբերակ չէր. **ձոր** բաղադրիչով հայերենում կան հազարավոր գյուղանուններ, ուստի որպես քաղաքանուն **Վանաձոր**-ը կարծես համակարգից դուրս է, թեև մեր հետինդուստրիալ իրականության մեջ շատ գյուղական բնակավայրեր խոշորանալով վերածվում են քաղաքների, ուստի անունների նման միա-

¹ А. В. Суперанская, Что такое топонимика? Из истории географических названий, М., 2011, с. 65.

խառնումը հնարավոր է դառնում, այս սկզբունքով **Եղեգնաձոր**-ը ևս քաղաքանուն է, և արդեն ունենք *Եղեգնաձոր* և *Վանաձոր* համաբանությունների շարքը:

Բնական-աշխարհագրական բնույթի բնակավայրերի անվանումներն առաջանում են ֆիզիկական աշխարհի իմաստային դաշտի տարբեր հասկացությունների բառային անուններից, դրանք որպես կանոն արտացոլում են տեղանքի ֆիզիկաաշխարհագրական հատկանիշները, բնական պայմանները, բուսական և կենդանական աշխարհը, ուղղակի բնութագրում են բնակավայրի ֆիզիկական հատկանիշները: Այդպիսի տեղանունների նշանային գործառույթն ուղղակի բխում է այն լեռից, ձորից, ծովից, լճից կամ գետից, որին կից նրանք հիմնվել են: Կախված տվյալ ազգի զբաղեցրած աշխարհագրական տարածքից՝ նրա բնականունների մեջ որպես տեղանվանակազմիչ կզերիշխեն լեռնային կամ ջրային տեղանքին բնորոշ միավորների անվանումները՝ լեռ, սար, քար, ձոր, այր, հովիտ կամ ջուր, ծով, խորշ, ծոց, ափ: Հայկական բնականուններում, հատկապես գյուղական, լեռնային տարածքը բնութագրող բառարմատներն ամենահաճախադեպն են՝ **Միլքար, Քարակերտ, Քարանիստ, Սևքար, Քարահունջ, Լեռնապար, Լեռնակերտ, Լեռնահովիտ, Սարիգյուղ, Սարակապ, Սարանիստ, Բարձրաշեն, Եղեգնաձոր, Վանաձոր, Վարդաձոր, Վարդաբլուր, Արջաձոր, Ծաղկահովիտ** և այլն:

Նման կադապարով տեղանունները սփռված են Հայաստանի ողջ տարածքում: Այս առումով հետաքրքիր է Հ. Կարապետյանի կողմից *Կումայրի/Գյումրի* և *Մեղրի* բնականունների ստուգաբանությունը, որը կապվում է այր բառի հետ. «*Կումայրի* (հմմտ. *Բզրայրի*)՝ գիւղ Տուրուբերանի Ասպակունիք գավառում)> **Կումերի* (այ>ե անցումով)> **Կումիրի* (միջնադարյան ե>ի անցումով)> *Կումրի* (ենթադրեալ վերջնական ձև, հմմտ. **Մեղայրի*>**Մեղերի*>**Մեղիրի*>**Մեղրի*)»¹:

Հայերենում առատ են նաև **ջուր** իմաստային դաշտի բառերից կազմված բնականունները՝ **Թթուջուր, Աչաջուր, Ջրաձոր, Ջրաբերդ, Ջրառատ, Կաթնաղբյուր**:

Վայրի կամ ընտանի կենդանանուններից բաղադրված բնականունները ևս կազմվում են, բայց, որպես կանոն, միայն փոքր գյուղական շեների համար՝ **Աղավնաձոր, Աղավնատուն, Արծվաշեն, Արջուտ, Երնջատափ, Եղնիկ, Խոզնավար, Խաշթառակ, Լորուտ, Սարալիկ**: Ընդգծենք, որ ներկա ժամանակներում կենդանանուններից բնականուններ այլևս չեն կազմվում, միայն մանրատեղանուններ:

Ուսումնաշակութային բնույթի են այն բնականունները, որոնք կապված են տվյալ բնակավայրի տերերի կամ բնակիչների անունների և նրանց վարած գործունեության հետ: Դրանք կարող են ծագել. ա) անձնանուններից,

¹ Յ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

տոհմանուններից կամ ժողովրդանուններից, բ) դիցանուններից կամ կրոնապաշտամունքային բառապաշարի այլ հասկացությունների անվանումներից, գ) մարդու տնտեսական, մշակութային և սոցիալական գործունեությունը բնութագրող իմաստային դաշտերի բառային միավորներից: Օրինակ՝ **Այբու, Հերեր, Բայանդուր, Շիրակավան, Արտաշատ, Հայկաշեն, Գեղամավան, Վաղարշապատ, Վահագնի, Չարենցավան, Աբովյան, Հաղթանակ, Շինուհայր, Հայրենյաց, Նոր կյանք, Բուժական** և այլն:

Որպես կանոն՝ խոշոր բնակավայրերի՝ բերդերի և քաղաքների անվանումները մարդածին են, որովհետև դրանց հիմնադրման գործընթացը սերտորեն առնչվում է անձերի հետ, անձնակենտրոն է, հետևապես դրանց անուններն ուղղակի արտահայտում են հիմնադիր այրերի նպատակները, կրոնական դավանանքը, որովհետև կրոնն իբրև աշխարհում մարդու անվտանգ գոյության կռվան վճռորոշ է անգամ XXI դարում և իր ուղղակի արտահայտությունն է գտնում անվանադրման ընթացքում, ինչպես անձերի, այնպես էլ բնակավայրերի: Այսպես՝ Արևմտյան Եվրոպայի շատ քաղաքներ կրում են տարբեր սրբերի և սրբուհիների անուններ, հատկապես կաթոլիկ երկրներում, և գաղութատիրական շարժման հետևանքով քաղաքների անվանադրման այս սկզբունքը լայնորեն տարածվեց Աֆրիկայում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի պետություններում՝ *Սան Պաուլո, Սանթեռո, Սեն ժեռմեն, Սեն Գոտիե, Սեն Վալերի, Սանտա Մոնիկա, Սանտո Դոմինգո, Սան Մարինո, Սեն Դենի, Սենտ Լուիս, Սեն Ֆլորան* և այլն: Անվանադրման այս սկզբունքը, կարծում ենք, հազարամյակների խորքերից է գալիս, դեռ հեթանոսությունից, և ամրակայվում է այն ժողովուրդների մտածողության հենքում, ովքեր դավանանքի հարցում նախանձախնդիր են:

Վաղնջական ժամանակներում, երբ հնդեվրոպական ցեղերը սփռվում էին Եվրոպայի և Ասիայի տարածքներում, մշակվել էր քաղաքանուններ կերտելու հատուկ ավանդույթ, որի վերաբերյալ պատմաբան Մարինա Սկրիժինսկայան ուշագրավ հետազոտություններ է կատարել, ըստ այդմ՝ հունական համայնքները մ. թ. ա. 8-7 դարերից սկսյալ նոր բնակավայր հիմնելուց առաջ դիմում էին Դելֆիքի Ապոլոն աստծուն նրա հավանություն-օրհնությունը ստանալու համար: Հին հնդեվրոպացիների պատկերացմամբ, բնակավայր ստեղծելու համար աստվածների բարեհաճությունը պարտադիր պայման էր. նման երևույթ առկա էր ոչ միայն հին հույների, այլև ուրարտացիների մոտ, որոնց արքաների արձանագրություններում վկայված է, որ քաղաքի հիմնադրումից առաջ արքաները դիմել են բիսյանական դիցարանի աստվածներին, հատկապես Խալդ աստուծուն, որոնց զորությամբ հաջողվել է ոչ միայն ռազմական հաղթանակներ տանել, այլև բնակավայրեր ստեղծել: Հին հույների հիշյալ ավանդույթով աստծո գուշակին դիմում էր նոր բնակավայր գաղթողների համայնքի առաջնորդը: Տաճարի քուրմը, որը քաջագիտակ էր այն ժամանակի բնակելի տարածքների աշխարհագրական, կլիմայական, տնտեսական և քաղաքական պայմանների մասին, երջանիկ

կյանք և ապագա էր կանխագուշակում տվյալ բնակավայրը հիմնադրողների և նրանց հետագա սերունդների համար: Այս ավանդույթի համաձայն՝ բազմաթիվ քաղաքներ ստանում էին *Օլբիա պոլիս* անունը, որը թարգմանաբար նշանակում է Երջանիկ քաղաք: Ժամանակի ընթացքում *պոլիս* բաղադրիչն ընկնում էր, տեղանունը դառնում էր միաբաղադրիչ. մնում էր *Օլբիա/Օլվիա* հատվածը՝ Երջանիկ¹: Այս խորհրդանշական ավանդույթով էլ Հովհաննես Կարապետյանը փորձում է ստուգաբանել Երևան քաղաքանունը՝ գրելով. «Դժվար չէ նկատել, որ **Երեբուն>Երեւան** քաղաքը եւս հիմնադրուել է հնդեւրոպական յիշեալ սովորոյթի համաձայն եւ այդպէս էլ ստացել է իր անունը **Երեբուն** («երջանիկ քաղաք»): Եւ եթէ Երեւանը երջանիկ քաղաքների մեջ առաջինը չէ (թեւեւ կարող է եւ առաջինը լինել), ապա այնուամենայնիւ, առաջիններից մէկն է, անկասկած: Եւ նրա հիմնադրման սեպագիր-վիմագիր գրութեամբ վկայուած ժամանակը՝ մ. թ. ա. 782 թ., 28 տարով աւելի հին է, քան «հավերժական քաղաք» Հռոմի հիմնադրման՝ առասպելների վրայ հիմնուած ենթադրեալ տարին՝ մ. թ. ա. 754 թ.»²: Ըստ Հ. Կարապետյանի՝ Երեբունի>Երևան անցումը կարող է օրինաչափ լինել միայն այն դեպքում, երբ ընդունենք Երեբուն>Երևան տարբերակը, որովհետև հայերենում **ու-**ն **ա** չի դառնում, այլ միայն **ո>ա** անցումն ունենք: Այս կարծիքին էր ժամանակին նաև Գ. Ղափանցյանը, որը նշում էր, որ սեպագրերում «**ո**» հնչյունն արտահայտող վանկագիր չկա, այն փոխարինվում էր «**ու**» սեպախմբով կամ այդ հնչյունը պարունակող որևէ այլ վանկագրով, ուստի Արգիշտի Ա-ի հիմնադրած բերդաքաղաքի անվանումը պետք է կարդալ **Երեբուն**: **Եր-**ը «երջանիկ» բառի արմատն է, որը վկայված է «երանի, երանելի» բառերում նաև, իսկ **բուն**ը հնդեվրոպական բառ է, որը նշանակել է «խրճիթ», նաև «շենք, տուն, քաղաք»: Բուն տեղանվանակազմիչով հայտնի են բազմաթիվ հունական բնակավայրեր, օրինակ՝ *Ալգուստոբուն*, *Հուլիոբուն*, *Կասիբուն*, *Կենարուն*: Բ>վ հնչյունական անցումը հայերենում հայտնի երևույթ է: Մեր քաղաքամայր Երևանի անվան այս մեկնաբանությունն անշուշտ խանդավառող է, բայց նշենք, որ Երևան-Էրեբունի տեղանունն ունի նաև այլ բացատրություններ. Գ. Ղափանցյանը և Մ. Նիկոլսկին **Երևան** անվանումը բխեցնում էին **Երիաինի** երկրանունից, որը, ըստ Ղափանցյանի, ծագում էր **Երիա-Էրիա** ցեղանունից³, իսկ ուրարտագետ Մ. Իսրայելյանի կարծիքով այն նշանակում էր «**հաղթանակ**», **irbu** արմատը ուրարտերենում նշանակել է «հափշտակել, գողանալ» նաև «**գրավել, նվաճել, հաղթել**»⁴: Վ. Խաչատրյանը **Երևան** բնականունը

¹ Տե՛ս **М. В. Скрижинская**, О происхождении названия города Ольвия, Вестник древней истории, 1981, N 3, с. 146:

² Տե՛ս **Յ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 80-82:

³ Տե՛ս **Гр. Капанцян**, Историко-лингвистическое значение топонимики Древней Армении, Ер., 1940, էջ 7-8:

⁴ Տե՛ս **Մ. Իսրայելյան**, Էրեբունի-բերդ քաղաքի պատմությունը, Երևան, 1971, էջ 11-13:

ստուգաբանում է հայերենի հնդեվրոպական «երև» արմատի միջոցով, որն առկա է *երևիլ*՝ «երևնալ» բայի մեջ, որին ավելացել է *ան* ածանցը, ուստի *Երևան* նշանակում է «երևացող տեղում գտնվող բնակավայր»¹:

Եթե ելնենք զուտ հայկական իրականության փաստերից, ապա անվանադրման վերոհիշյալ սկզբունքը մեզանում ամրակայված չի եղել: Մենք չունենք սրբերի դասին պատկանող անգամ ամենապաշտելի անձերի անուններից ծագած քաղաքանուններ՝ Վարդան Մամիկոնյան, Մեսրոպ Մաշտոց, Մահակ Պարթև, Գրիգոր Նարեկացի: Այս և նման հոգևոր գործիչների անունները տեղանվանակազմիչ են դարձել միայն փոքր բնակավայրերի և հատկապես մանրատեղանունների կազմության դեպքում՝ պողոտաներ, փողոցներ, հրապարակներ, պուրակներ և այլն: Եվս մեկ բնութագրիչ առանձնահատկություն. կանանց անունները հայկական տեղանուններում որպես բաղադրող հիմք գրեթե չեն հանդիպում. մենք ունեցել ենք ազդեցիկ թագուհիներ, բանահյուսական, պատմական կին հերոսներ, քրիստոնեական նահատակներ, բայց նրանց անունները բնակավայրերի հիմքում չեն դրվել: Կարող ենք ամրագրել, որ մեր անվանադրման բանաձևն այրակենտրոն է և բավական աշխարհիկ: Գնահատելով աստծուն և կանանց՝ մեր անվանդիրներն անմահացնում են տղամարդկանց և աշխարհիկ հերոսներին ու գործիչներին՝ Աստծունը աստծուն տալով, իսկ մարդկանցը՝ այրերին: Այսպիսով, խոր անցյալում անվանադրման գործընթացը ոչ միայն ճանաչելի և տարբերակիչ նշան ստեղծելու նպատակ էր հետապնդում, այլև ծիսական երևույթ էր, որը պետք է կանխորոշեր և ապահովեր անվանվող միավորի հավերժությունը և բարեբախտ ապագան:

Ժամանակի ընթացքում հնդեվրոպական աշխարհընկալման առաջնահերթությունները փոխվել են, և հայոց մեջ ամրագրվել է բնակավայրը հիմնադրող արքայի կամ ավատատիրոջ անունից տեղ ցույց տվող բաղադրիչներով բնականուններ ստեղծելու ավանդույթը: Աստվածներն իրենց տեղն արագ զիջում են հզոր և սեփականատեր մահկանացուներին: Այսպես՝ Տիգրան Մեծի կողմից Մեծ Հայքում շուրջ մեկ տասնյակ **Տիգրանակերտ**-ներ են հիմնվել, թագավորների և իշխանների անուններն ամրագրվել են նաև հետագա դարերում՝ **Արշակավան, Վաղարշապատ, Գագկաշեն, Բակուրակերտ** և այլ բնականուններում: Ավելի ուշ՝ թագավորական և նախարարական գործոնի անհետացմանը զուգընթաց՝ բնակավայրերի անվանադրումը սկսում է կատարվել քաղաքական, ապա մշակութային հերոսների անունների հիման վրա: Քաղաքական-ռազմական նշանավոր գործիչների անունները հատկապես խորհրդային ժամանակներում էին տեղանվանահիմք դառնում՝ *Լենինական, Կիրովական, Ազիզբեկով, Ստեփանավան, Ղարիբջան*-

¹ Հմմտ. Վ. Խաչատրյան, Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում. Տեղագրական և ստուգաբանական քննություն, Երևան, 2012, էջ 116-117:

յան, Մուսայեյյան, Բաղդասյան, Շահինյան, Կալինինո, Ղուկասյան, Մխչյան, Ենոքավան, Սուրենավան և այլն: Ամբողջատիրությունից ազատականությանն անցումը տեղանվանաստեղծման մեջ նշանավորվեց մշակութային գործիչների անունների վերաժողովում: Բնակավայրերը սկսեցին անվանվել խոշոր գրողների, բնաստեղծների անուններով, երբեմն տեղանվանակերտ բաղադրիչով, երբեմն առանց որևէ բաղադրիչի, մաքուր հիմքով՝ *Չարենցավան, Ստեփանակերտ, Աբովյան, Թումանյան*:

Բնականունների շարքում յուրօրինակ դիրք են գրավում խորհրդանունները՝ խորհրդային ժամանակներում ծնունդ առած տեղանունները: Հետհեղափոխական տարիներին աշխարհագրական անունների վերաբերմամբ գերակայում է գուտ գաղափարական մոտեցումը, այսինքն՝ անվանադրում կատարվում է հանուն համայնավարական-ընկերվարական արժեքների, հեղափոխության հերոսների, ապա քաղաքական-կուսակցական, ռազմական առաջնորդների, ավելի ուշ խորհրդային մշակույթի և գիտության գործիչների անունների անմահացման՝ **Սովետաշեն, Լենինական, Կիրովական, Կալինինո, Կարմիր, Հոկտեմբերյան, Նոյեմբերյան, Մայիսյան, Գագարին, Կամո, Մայակովսկի, Բաղդասյան, Ստեփանակերտ**: Նախահեղափոխական պատմական իրողություններն արտացոլող անվանումները համարվում էին գաղափարապես վտանգավոր և փոխարինվում նոր, քաղաքականացված անուններով, օրինակ՝ **Ալեքսանդրոպոլը** դարձավ **Լենինական, Ղարաֆիլիսան՝ Կիրովական**: Հայկական բնականուններն այս հայեցակետերից բազմաթիվ հարձակում-սրբագրումների են ենթարկվել:

Հայկական բնականունները ըստ կազմության լինում են պարզ, ածանցավոր, բարդ բաղադրյալ-բառակապակցական: Պարզ-արմատական բնականունները փոքր թիվ են կազմում, և հիմնականում պարզ են գյուղանունները, ընդ որում՝ բնականուն դառնում են հիմնականում բնակավայր նշանակող հասարակ անունները, ինչպես՝ *քաղաք, ավան, շեն, գյուղ, բերդ, աշտարակ, ագարակ*: Մա անվանադրման ամենապարզունակ հնագույն ձևն է, որը վկայված է բոլոր ժողովուրդների մոտ, ներկայումս անվանադրման այս եղանակն այլևս չի գործում, կարող է հանդիպել միայն մանրատեղանունների կազմության ժամանակ, երբ կամուրջը կոչվում է հենց **Կամուրջ**, արտը՝ **Արտ**: Նման անվանումները պարունակում են նվազագույն տեղեկատվություն անվանվող օբյեկտի մասին, այսինքն՝ գուրկ են նկարագրականությունից, միայն մատնանշում են բնակավայրի առկայությունը: Ուստի նոր ժամանակներում նման անվանումները արագ փոխվում են. ժամանակակից նշանները պետք է հնարավորինս ավելի շատ տեղեկատվություն հաղորդեն նշանակվողի մասին: Բերենք Հայաստանում առկա պարզ արմատական բնականունների օրինակներ՝ **Բերդ, Գավառ, Ավան, Ագարակ (Գյուղ և Շեն տեղանունն Արևմտյան Հայաստանում և ցարական Հայաստանում բավական տարածված էր, բայց ներկայումս նման անվամբ բնակավայրեր ՀՀ-ում այլևս չկան)**: Ավելի հաճախ այս արմատական անվանումների ավելանում

էին ածանցներ՝ ստեղծելով նոր բնականուններ՝ **Ավանիկ, Ավանս, Ավանց, Գյուղիկ, Գյուղիս, Բերդակ, Բերդիկ, Գավառակ**: Հայերենի բնականունների ն առավել բնորոշ է ածանցավոր կառուցվածքը: Իբրև բնականվանակերտ տարածված ածանցներ կարող ենք առանձնացնել հետևյալները՝

- **ի** – Առափի, Աքորի, Գեղի, Ծավի, Կարբի, Մեղրի, Ջրափի, Կոթի, Վեղի, Փարպի

- **նի/անի/ունի/ենի** տարբերակները՝ Արգնի, Բջնի, Պտղնի, Պարնի, Վահագնի, Մարտունի, Վարդենի, Արտենի, Ճակատենի

- **իկ** – Արթիկ, Արևիկ, Գետիկ, Դալարիկ, Եղնիկ, Լանջիկ, Շղարշիկ, Հացիկ, Մասունիկ, Փանիկ, Խաչիկ, Լանջիկ

- **ին** – Աղին, Դվին, Արդվին, Թալին, Շատին

- **իս** – Բաղանիս, Բնունիս, Գորիս, Մասիս, Արդենիս

- **ան** – Ագատան, Բլդան, Գորովան, Ոստան, Որոտան, Կապան, Սևան, Սիփան

- **ակ** – Ագատակ, Բերդակ, Գավառակ, Խաշթառակ, Ծովակ, Հաղթանակ, Փամբակ, Քուչակ

- **յան** – Աբովյան, Ախուրյան, Բաղրամյան, Թումանյան, Նալբանդյան, Մխչյան, Նոյեմբերյան, Մայիսյան

- **ուտ** – Լորուտ, Թավշուտ, Կեչուտ, Կաղնուտ, Մեղրուտ, Վարդենուտ, Տանձուտ, Ուռուտ, Հոնուտ

- **պատ/ապատ** – Հաղպատ, Վաղարշապատ, Սարդարապատ

- **ական** – Ագատական, Արգական, Բուժական, Բյուրական, Օշական:

Որքան էլ բազմազան լինեն ածանցները բնականունների կազմում, այդուհանդերձ հայկական բնականունները բառակազմական տեսանկյունից հիմնականում հողակապով բարդություններ են, ընդ որում՝ բարդության առաջին բաղադրիչը բնակավայրի որակական հատկանիշներն արտահայտող մասն է կամ այն անհատի անունը, ի պատիվ որի անվանակոչվել է քաղաքը կամ գյուղը, իսկ երկրորդը բնակավայր նշանակող կամ ֆիզիկական աշխարհի իմաստային դաշտի միավորներ են, այսինքն՝ բնականվան ցուցիչը բարդության երկրորդ հաստատուն բաղադրիչն է՝ *Վանաձոր=վանքերի+ձոր*, *Եղեգնաձոր=եղեգն/ա+ձոր*, *Իջևան=իջ/ի+ավան*, *Արծվաշեն=արծիվ/ա+շեն*, *Բերդաշեն=բերդ/ա+շեն*, *Պեմզաշեն=պեմզա/ա+շեն*, *Նորաշեն=նոր/ա+շեն*, *Հարթագյուղ=հարթ/ա+գյուղ*, *Բազմաբերդ=բազում/ա+բերդ*, *Մերձավան=մերձ+ավան*, *Ստեփանավան=Ստեփան+ավան*, *Չարենցավան=Չարենց+ավան*, *Սևակավան=Սևակ+ավան*, *Ստեփանակերտ=Ստեփան/ա+ կերտ* և այլն:

Բաղադրյալ բառակապակցական բնականունները հույժ սակավադեպ են հայերենում. որպես կանոն այդպիսի կառույցներ կազմվում են, երբ կան նույն անունը կրող մի քանի բնակավայրեր, որոնք տարբերակվում են *ներքին*, *արտաքին*, *մեծ*, *փոքր* և նման հականշային ածականների միջոցով՝ **Ներքին Բազմաբերդ, Վերին Բազմաբերդ, Ներքին Մասնաշեն, Վերին Մասնաշեն**: Կրոնական բովանդակությամբ և նախադասության արժեք ունեցող եզակի բնա-

կանուն է **Էջմիածին** քաղաքանունը, որտեղ ունենք ենթակայի և ստորոգյալի միավորում՝ **Էջ** (գրաբարյան **իջանել** բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի եզակի թիվ երրորդ դեմքի բայաձև) + **միածին** = **իջավ միածինը**:

Եթե փորձենք վիճակագրական տվյալների հիման վրա ընդհանրացնել հայկական բնականությունների կազմության հիմնական սկզբունքը, ապա պետք է նշել, որը առավել հնագույն շրջանից եկած բնականություններում ամրագրվել են ժողովրդանունները կամ ցեղանունները՝ **Լոռի, Շաքի, Վեդի, Արարատ**:

Բնապաշտության ժամանակաշրջանում տարածում են գտնում աստվածություններ դարձած երկնային մարմինների անուններից կազմված բնականությունները: Այդ տեսանկյունից քննելով հայկական բնականությունները՝ նշենք, որ հայերի մեջ ամենամուրն արեգակի և ջրի պաշտամունքն ու սրբացումն են եղել: Այս երկու հասկացույթների տարբեր անվանումներից բազմաթիվ պարզ, ածանցավոր և բարդ բնականություններ են կազմվել, որոնց զգալի մասը պահպանվել է և հասել 21-րդ դար: **Օրինակ՝ Արեգ, Արեգի, Արև, Արևիք, Արևիս, Արևիկ, Արևշատ, Արևանիստ, Արփի, Օովակ, Օովագյուղ, Օովինար, Ջրարփի, Ջրաբեր, Ջրաձոր, Աղբյուր, Աղբյուրակ** և այլն:

Բնականությունների կազմության դեպքում վճռական գործոն է նաև տեղաբնակների ազգությունը. այսպես՝ Հայաստանի այն գյուղերը, որտեղ բնակվել են հավատքի համար արտաքսված ռուսները՝ մոլոկաններ, հնադավաններ. ռուսական տեղանվանակազմիչներ և արմատներ ունեն՝ **Ֆիոլետովո, Լերմոնտովո, Մեյրոնովկա, Կալինինո/Վորոնցովկա, Մեդովկա, Միխայլովկա, Նովոսելցևո, Կրիվոյ մոստ, Պետրովկա, Պրիվոլնոյե, Սուխոյ Ֆոնտան/Ֆոնտան** և այլն:

Գունանունները հայկական բնականություններում բավական հազվադեպ են հանդիպում, դրանց առաջացումը երկու հիմք ունի. առաջին մակարդակում գունանունը նշան-բնութագրիչ է, այսինքն՝ տեղանքին հատուկ որակական ածական է. կապույտ լճի կամ ծովակի ափին հիմնադրվող բնակավայրը կոչվում է **Կապույտ, Կապույտք, Կապուտակ**, կամ հրաբխային ծագման ապարների, հանքաքարերի հարևանությամբ ստեղծվող բնակավայրը կոչվում էր՝ **Կարմիր, Կարմիրք, Կարմիրշեն, Կարմիրաղբյուր**, իսկ կրաքարային տարածքների բնակավայրերը՝ **Սպիտակ, Սպիտակաղբյուր, Սպիտակաշեն, Սպիտակաջուր, Սպիտակաբերդ**, սևահողով կամ սև տուֆով հարուստ բնակատեղիները՝ **Սևահող, Սևաբերդ, Սևակն**: Երկրորդ հիմքը գույների դիցաբանական և փոխաբերական ընկալմամբ է պայմանավորված, հայտնի է, որ չարի և բարու, կյանքի և մահվան հակադրությունը բազմաթիվ ազգերի հավատալիքներում կապվում է *սև, սպիտակ և կարմիր* գույների հակադրության հետ: Աստվածներին, սրբությունները, կյանքը և մահը մարդն ընկալում և պատկերում է որոշակի գույների միջոցով: Ուստի բնակավայրերի անվանումները ևս, անկախ իրենց տեղանքի գունային հատկանիշներից, կազմվում էին **սև, սպիտակ, կարմիր, կապույտ, շեկ, կանաչ** բառարմատներից՝ յուրաքանչյուր դեպքում ունենալով ուղղակի կամ խորհրդանշական իմաստը: Այս

առումով իմաստային ամենամեծ բեռնվածությունն ունեն վերոնշյալ վեց գույները, որոնք հայոց բնականուններում ամրակայված են՝ անցյալում ավելի մեծ հաճախականությամբ, ներկայումս՝ սակավ: Գունանունների առկայությունը վկայված է դեռևս հնդեվրոպական տեղանուններում, այս տեսանկյունից ուշագրավ է Ա. Պետրոսյանի տեսակետը. նա փորձում է առանձնացնել հե *arg «սպիտակ» արմատից կազմված տեղանունները և առասպելական տարբեր կերպարների անվանումները՝ դրանցից բխեցնելով *Արամ/Արիմ, Արմ, Արածանի* անունները¹: Այսինքն՝ գունանունը հանդես է գալիս որպես աստվածությունների և դրանց պաշտող ժողովուրդների խորհրդանիշ:

Հավարտ նշենք, որ արդի անվանադրումն ունի զուտ գործնական նպատակ՝ ստեղծել համընդհանուր հասկանալի և տարածության ու ժամանակի մեջ կողմնորոշող նշաններ, ուստի բնականունների կազմության կադապարները կրճատվում են և զրկվում զգայական-փիլիսոփայական խորքականակությունից՝ աստվածայինից դառնալով մարդկային:

Наринэ Дилбарян – Армянские ойконимы

В топонимике принято классифицировать названия населенных пунктов (ойконимы) по характеру основного топоформанта: а) названия населённых пунктов, образованные от слов, обозначающих естественно-географические объекты (геогенные ойконимы) и б) от слов, обозначающих культурно-исторические явления (антропогенные ойконимы). К ойконимам естественно-географического характера относятся названия населённых пунктов, образованные от названий водных источников, обозначений особенностей ландшафта, природных условий, животного и растительного мира. Такие топоформанты отражают физико-географические особенности самого населённого пункта. Например, *Каракерт, Саранист, Ланджакан, Геташен, Цовагюх, Ахтюрак, Арджут* и т.д. К ойконимам культурно-исторического характера относят названия, связанные с личными именами (имя, фамилия или прозвище) жителей и владельцев селений, а также членов их семей, с социальным составом населения, с религиозно-культурной лексикой, с хозяйственной и социальной жизнью человека. Например, *Арташат, Айкашен, Чаренцаван, Баграмян, Шинуйайр, Бужакан, Нор кянк, Ахтанак*. Цель данного исследования – охарактеризовать семантическую и словообразовательную структуру армянских ойконов.

Narine Dilbaryan – Armenian oikonyms

In toponymy it is accepted to classify the names of settlements according to the nature of the main topofomants: a) the names of settlements derived from words denoting natural geographic features (geogenic oikonyms) and b) from words denoting cultural-historical events (anthropogenic oikonoms). To the oikonoms of natural geographic character belong the names of settlements derived from the names of water sources, landscape features, natural environment, flora and fauna. Such topofomants reflect the physiographic features of the most populated locality, for example *Carakert, Saranist, Getashen, Tzovagyugh, Ardgeut* etc. To the oikonoms of cultural and historical character belong the names associated with proper names (name, surname or nickname) of residents and owners of the villages, as well as their family members, and those associated with the social composition of the population, religious-cult vocabulary, household and social life of a man, for example *Artashat, Haykashen, Bagramyan, Vanadzor, Buzhakan, Haghtanak*.

The purpose of this report is to describe the semantic and word formational structure of Armenian oikonyms.

¹ Տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգաձագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 120-122: